

Forgács Tamás, A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései

Studia Uralo-altaica, supplementum 5. Redigunt: P. HAJDÚ, T. MIKOLA, A. RÓNA-TAS.
Universitas Szegediensis de Attila József nominata. Szeged, 1996.

A mű a szerzőnek 1995-ben sikeresen megvédett kandidátusi disszertációját tartalmazza, amelyben egy új, a magyar nyelvtörténeti kutatások során elsőnek végzett elméleti és módszertani kísérletről számol be. A szerző az egyik legmodernebb külföldi grammatikaelméletet: az igeközpontú valenciaelméletet adaptálja a magyar nyelvi rendszerre, s ennek alapján elvégzi a MünchK. Máté-evangéliumának szintaktikai leírását is.

A munka két fő részből áll. Az első, elméleti fejezet a dolgozat elvi megalapozásával, a valenciaelmélet kérdéseivel, illetve az elmélet alapján végzett mondatelemzésekkel foglalkozik (5—132). A második nagy fejezet a választott szövegből készült valenciaszótár (133—339).

A szerző az elméleti rész bevezetéseként röviden áttekinti és értékeli a modern külföldi nyelvtudomány fejlődésének főbb szakaszait: a történeti szempontú, majd a szinkron nyelveírást célul kitűző elméleti és gyakorlati irányzatokat (pl. a strukturalista és generatív vizsgálatok különféle válfajait). A külföldi szakirodalom modern szemléletű kutatásaival szembeállítva a magyar mondattani vizsgálatokat, megállapítja, hogy a magyar — leíró és történeti — mondattani munkák általában csak a hagyományos nyelvtani kategóriákat mutatják be. Kivételt csak „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. monográfia mondattani fejezeteiben lát, — bár szerinte a modernebb mondattani felfogás ezekben sem érvényesül maradéktalanul. A nyelv, illetve a mondatformák mai és történeti nyelvi anyagon való pontos leírásának igényével a modern nyelvtudományi irányzatok felé fordul; erre az igeközpontú valenciaelméletet találja a legalkalmasabbnak. Ez a meglátás adta számára az indítékot a valenciaelméletnek a magyar nyelvre való adaptálására.

Az elméleti fejezet első részében (16—30) összefoglalja az igevalenciával kapcsolatos fontosabb kérdéseket. Mivel a valencia kérdésköre a magyar nyelvészetben viszonylag kidolgozatlan, sőt egyes ide tartozó fogalmakra a külföldi irodalomban is eltérőek a vélemények, először összefoglalja és értékeli a szakirodalomnak mindazokat az állításait, melyek dolgozatának elméleti keretét adják. Ebben az összefoglalásban alakítja ki — egyes véleményekkel egyetértve, de másokkal többször vitatkozva — a saját nézeteit. Elsősorban a *valencia* és a *valenciahordozó* fogalmát tisztázza. Valencián — másokkal együtt — elsősorban az ige vonzatmegkötő képességét érti. Elismeri, hogy vonzatmegkötő képessége más szófajoknak (a főnévnek, melléknévnek, egyes számneveknek, a határozónak) is van. De mivel dolgozatának fő célja a *mondatszerkezetek* rendszerének feltárása (s nem általában a vonzatosság vizsgálata), csak mondatokat létrehozó, mindig állítmányi helyzetben álló szófajok valenciájával foglalkozik. Valenciahordozónak tartja ebben az értelemben az igét és az igei frazeologizmust (ill. bizonyos esetben az igenevet is). A névszókkal kapcsolatban

szűkebb értelemben használja a valencia fogalmát: csak az állítmányi helyzetű melléknevet (főnevet) veszi tekintetbe, a szerkezetekben bővítményként álló melléknevet nem. (Mivel szerintem a melléknév vonzatmegkötő képessége nem függ mondatbeli helyzetétől, a vonzatos, nem állítmányi helyzetű melléknevek listáját a valenciaszótárban megadhatta volna.) A névszói—igei állítmányú mondatokat — bár ezekben a tényleges valenciához tartozó a névszó — gyakorlati okokból a létige csoportjába sorolja.

A szerző a továbbiakban a vonzatok és a szabad határozók elhatárolásának problémakörét vizsgálja. A *vonzat* elnevezést nem a hagyományos nyelvtan 'állandó határozó' értelmében használja, hanem a szabad határozó ellentétpárjaként, az ige által „megkövetelt” bővítményt (tehát az alanyt, a tárgyat és a kötött határozót) nevezi így. Az ige valenciája által megkövetelt kötelező vagy fakultatív vonzatok alkotják az igével együtt a mondatok szerkezeti vázát, a mondatformát. Az igének a mondatszerkezet kialakításában részt nem vevő határozói mind szabad határozók. (A vonzatok és a szabad határozók elkülönítését egyébként a valenciaelmélet egyik legsebezhetőbb pontjának tartja.) Áttekintve a bővítmények elhatárolását célzó főbb megoldási kísérleteket, megállapítja, hogy a külföldi irodalomban ajánlott tesztek (a formai, jelentéstani teszt, az ún. elhagyhatósági teszt, valamint a transzformáció) nem oldják meg a vonzatok és a szabad határozók elkülönítésének problémáját. A kérdés tisztázásában ezért inkább a magyar szakirodalomra (H. MOLNÁR ILONA, ELEKFI LÁSZLÓ, ZSILKA JÁNOS, KOMLÓSY ANDRÁS stb. tanulmányaira) támaszkodik. Elfogadja, hogy a vonzatosság erősen összefügg az ige tranzitivitásával: mivel a tárgy mindig vonzat, ugyanígy vonzatok a tárgyszerű, valamint a tárggyal váltakozni képes határozók is. Az igekötős igének az igekötőtől meghatározott bővítménye szintén vonzat. Végül megállapítja, hogy bár a különböző vonzatpróbák és egyéb megoldási kísérletek szinkrón szövegen viszonylag megbízhatóan alkalmazhatók a vonzatok és a szabad határozók megkülönböztetésére, a történeti kutatás számára nem elegendők. A régi nyelvi szövegek (az ún. zárt korpuszok) helyes és objektív elbírálásához a kutatóknak a korabeli nyelv tanulmányozásával ki kell építenie a saját „pótkompetenciáját”.

Az elméleti fejezet második pontja „A valenciaelmélet alkalmazása a vizsgált korpuszon: az elemző eljárásról” címet viseli (31—64). Ez a fejezet módszertani tekintetben is jelentős; eljárása példamutató lehet más történeti szövegek hasonló elemzéséhez is. A szerző elsősorban megindokolja a vizsgált szöveg (a Máté-evangélium) kiválasztását: egy evangéliumi fejezetrész mind megszerkesztettsége révén, mind az összehasonlítást lehetővé tevő párhuzamos bibliafordítások segítségével alkalmas lehet egy ilyen vizsgálatra. — Az elemzés ennek a szövegnek szövegmondatokra, majd mondategységekre való bontásával történt. A *mondategység* kifejezést a magyar szakirodalomból kölcsönzi, s a nemzetközi szakirodalomban szokásos „propozíció”, „bővített egyszerű mondat” kifejezésekkel szemben használja.

Az egyes valenciához tartozók kiválasztását és csoportosítását a megfelelő igék jelentése alapján végezte, így pl. az *elárul* igének 'elad; verkaufen' és 'beárul; verraten' jelentésben használt mondat szerkezetei külön csoportba kerültek. A szöveg mondataiban előforduló vonzatok és szabad határozók elkülönítéséhez, illetve a határozók osztályozásához felhasználta az idevágó magyar és német szakirodalmat (pl. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. 4: 157—65, 6: 229—70; MMNy.; GREULE, Valenz, Satz und Text; stb.), s ezeket „egybegyúrva”, kialakított egy saját osztályozást, amelyet a magyarra nézve legjobban elfogadhatónak tartott. Ennek megfelelően a határozói bővítményeket több szempont figyelembevételével rangsorolja. Az ún. negatív elhatárolás alapján szabad szerkesztésmódúaknak minősíti azokat a határozókat, amelyek használatát az ige nem követeli meg, a mondatban tetszőlegesen használhatók, s amelyeket erőltetés nélkül be lehet sorolni valamelyik határozói osztályba. Ezek között — megtartva a magyar határozói felosztás főkategóriáit — megkülönbözteti a helyféle, időféle, módféle és állapotféle határozókat, valamint a főkategóriákba be nem sorolható, speciális, „egyéb” határozókat: a társ-, ok-, cél-, eredet-, eredmény-, tekintet-, disztributív, fok-, mérték-, a megengedő és a célhatározót.

Ezzel szemben — abból kiindulva, hogy a tárgy mindig vonzat — ugyancsak vonzatnak tartja a tárgyszerű határozót és a tárggyal váltakozni képes határozót, még akkor is, ha ezeket be lehet sorolni valamelyik határozói csoportba. Itt rámutat arra is, hogy a vonzatosságot mindezek mellett több tényező is befolyásolhatja: az ige jelentése, az igenemet megváltoztató képzők (pl. a szenvedő, a műveltető képző), esetleg az ige, valamint a bővítmények gyakorisága (így az ún. affinitatív határozó, azaz a valenciához tartozó mellett az adatoknak több mint 50%-ában előforduló határozó rendszerint vonzat).

Az elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezet harmadik pontja a szövegben jelentkező valenciaviszonyok leírásából és elemzéséből nyert eredmények kiértékelése. Első lépésként a szerző bemutatja a szöveg igéi által létrehozott mondatformákat. Ezeket először a hagyományosabb felfogás szerint, az igék intranszítív, illetve tranzitív jellege alapján rendszerezi. Itt a statisztikai szempontot érvényesíti, eszerint a szöveg 294 intranszítív, 311 tranzitív és 3 létező mondat szerkezetből áll. A mondatformák részletesebb, bővítményeket is tartalmazó ismertetése a modernebb mondatfelfogás érvényesítésével, az igék tranzitivitásának tekintetbe vételével (vö. KÁROLY: ÁNyT. 5: 189—218) történik: a szerző a mondatformák alapigéit tranzitivitásuk fokozatai szerint állítja sorba. A sort az intranszítív, passzív igék nyitják, s a tiszta tranzitív igék zárják; közöttük helyezkednek el a mediális, bennható, visszaható, kölcsönös, intranszítív kiható, faktitív, kauzatív igék. Az egyes kategóriákon belül külön-külön csoportot alkotnak az egy, két (ill. három) vegyértékű igék mondat szerkezetei. A mondatformák bemutatását kiegészítő táblázatban pontos statisztikát is találunk a korpuszban előforduló valenciához tartozók különböző típusú bővítményeire nézve. Tanulságos a dolgozatnak a vonzatok fakultatívásával foglalkozó fejezete. A szerző ebben sorra bemutatja azokat az igéket, amelyek mellett elmaradhat a tárgy vagy valamelyik határozó.

Az igevalenciák leírása azonban nem csupán a mondattani vizsgálatok számára szolgál tanulságokkal, hanem a történeti lexikográfia számára is. A szöveg vizsgálata igazolja azt is, hogy az igék valenciája és jelentése között szoros összefüggés van. Pl. a bővítmények elmaradása (vagy csak fakultatívvá válása) kisebb-nagyobb változásokat okozhat az ige jelentésében. Egy-egy igénél jelentéskülönbség mutatkozik a vonzatok számának eltéréseiből (pl. *éhezik* 'éhes, élelmet nélkülöz' és *éhezik vmire* 'élelmet kíván'). Jelentéskülönbséget okozhat a vonzatok fajtájának eltérése (pl. *gondol vmit* vagy *vmire*), valamint a vonzatok száma és a vonzattípus eltérése (pl. a *tesz* esetében), sőt a szöveggörnyezet is.

Az elméleti rész zárófejezete a korpusz igéinek nyelvtörténeti változásait taglalja. Ilyen változások például az ige kihalása, régi jelentésének kiavulása, vonzatainak megváltozása, felcserélődése stb. révén jöhettek létre.

A dolgozat második, terjedelemben bősegebb fejezetét a mondattani elemzés eredménye: a korpusz igevalencia-szótára adja. E szótár bemutatja — szócikkekbe rendezve — a korpusz valamennyi igéjét s ezek bővítményeit. A szótárban 608 szócikk kapott helyet; ez 3844 szóelőfordulást jelent. A szócikkek magukban foglalják a szöveg összes mondat egységét (ill. mondat szerkezetét), mivel a *van* és *lesz* igék tételében benne vannak azok a mondatok is, amelyekben ez a két ige kopulaként szerepel (sőt azok is, amelyekben a *van* ige \emptyset fokon van jelen). Az igeenes formák közül csak azok kerültek be a szótárba, amelyek alapigéje önállóan, igeként is előfordul. (Itt is megjegyezném: a csak igeenes formában szereplő vonzatos igékről sem ártott volna — a vonzatos melléknevekhez hasonlóan — legalább egy listát készíteni.) Az igék igecsaldokba rendezve, a „bázisige” beürendje szerint sorakoznak egymás után. Bár itt az igecsaldok — a szótár felépítését ismertető bevezető szerint — nem jelentenek egyúttal etimológiai csoportot, szócsaldot, elrendezésük voltaképpen mégis etimológiai összefüggésük szerint történik. Ugyanis az igecsaldokba besorolt igék részint az ún. alapige igekötős összetételei (pl. *bocsát* : *megbocsát*), részint világos származékai (pl. *áll* : *állat*, *állapik*, *állaptat*), részint annak alapszavával azonos alapszóból való különböző származékok (pl. *helyez*, *helyhez*, *helyhet*). A *tetik* és a belőle alakult *tetszik*-nek *tet(sz)ik* alakban való összevonása — bár nem a legszerencsésebb — de elfogadható megoldás a két

ige mondatformáinak bemutatására. — A valenciászótárban minden igére nézve megkapjuk az összes szükséges alaki és jelentéstani információt: az ige előfordulásainak számát, jelentését, szimbólumokkal jelölt mondatformáit, vonzatainak típusát (pl. *fenyít* 'int, figyelmeztet' : S [alany] — O [tárgy] — Vtr [tárgyas ige]) stb. Minden vonzattípust példával igazolva látunk. A több helyen is adatható igék valamennyi lelőhelye szerepel az igeszótárban, — sőt a párhuzamos evangéliumokban megtalálható előfordulása is. A példákat — ahol a szerző szükségesnek ítéli — elméleti, mondattani magyarázatokkal is kiegészíti.

Néhány szót kell még szólni a közölt rövidítésjegyzékről, illetve a szakkifejezések jegyzékéről. Ezek igen fontos és értékes kiegészítói a műnek. Kár, hogy ezeket a szerző nem együtt, egymás után közli; az egyes rövidítések, szakkifejezések megtalálása így elég nehézkes. Kár az is, hogy nem bánt bőkezűbben a szakkifejezések magyarázataival, hiszen a könyvet olyanok is fogják olvasni, akik csak kevésbé járatosak a modern nyelvészeti szakirodalomban.

Összegzésül elmondható: a munka eredményesen hangolja egybe a klasszikus és a modern nyelvészeti irányzatokat. Elméleti része, valamint a MünchK. szövegéből készült igevalencia-szótára egyaránt nagy értéket jelent s igen hasznos mind a történeti, mind a leíró nyelvtani kutatások számára.

S. HÁMORI ANTÓNIA